

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОБЧИСЛЕННЯ ЗАПОДІЯНОЇ ШКОДИ В РЕЗУЛЬТАТІ ПОРУШЕНЬ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ОХОРОНУ ЗЕМЕЛЬ

ECONOMY AND LAW BASIS OF DAMAGE'S CALCULATION AS A RESULT OF BREAKING THE LAND PROTECTION LAW

Олександр БРЕДІХІН,
Комунальне підприємство
«Київський інститут земельних відносин»

Oleksandr BREDIKHIN,
Municipal Enterprise
«Kyiv Institute of Land Relations»

Згідно зі статтею 56 Закону України «Про охорону земель» встановлено, що юридичні й фізичні особи, винні в порушенні законодавства України про охорону земель, несуть відповідальність згідно із законом. Застосування заходів дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної або кримінальної відповідальності не звільняє винних від відшкодування шкоди, заподіяної земельним ресурсам. Шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства України про охорону земель, підлягає відшкодуванню в повному обсязі [3].

Нині в державі лише за окремі порушення законодавства про охорону земель нараховується шкода, заподіяна земельним ресурсам. У більшості випадків до порушників застосовуються тільки заходи адміністративного впливу. Чинна система відповідальності за порушення законодавства про охорону земель не повною мірою враховує економічні інтереси держави, громади та землевласників щодо забезпечення раціонального використання земель. Такий стан справ не дозволяє в повній мірі компенсувати завдану шкоду основному національному багатству нашої держави – землі – та визначити ступінь відповідальності правопорушника.

Деякі методологічні аспекти контролю за використанням та охороною земель є предметом досліджень певного кола вітчизняних науковців. Разом з тим питання визначення шкоди, заподіяної при цьому земельним ресурсам, залишаються не до кінця врегульованими. Потребують глибокого вивчення питання визначення порушень законодавства про охорону земель, які спричиняють шкоду земельним ресурсам, а також її методології нарахування.

Мета статті – обґрунтування методологічних підходів визначення порушень законодавства про охорону земель, що спричиняють шкоду земельним ресурсам, а також економічних засад нарахування цієї шкоди.

The aim of the article is the foundation of the methodological approaches to determination of infringements of the land protection law, which cause the damage to the land resources and economical principles of calculation of the harm.

Статтею 211 Земельного кодексу України встановлено, що громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законодавства за такі порушення:

- укладення угод з порушенням земельного законодавства;
- самовільне зайняття земельних ділянок;
- псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами;
- розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель;
- невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням;

- порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням;
- знищення межових знаків;
- приховування від обліку й реєстрації та перекручення даних про стан земель, розміри та кількість земельних ділянок;

- непроведення рекультивациі порушених земель;
- знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень;

- невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту;

- відхилення від затверджених в установленому порядку проектів землеустрою; використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва без затверджених у випадках, визначених законом, проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь;

- ухилення від державної реєстрації земельних ділянок та подання недостовірної інформації щодо них;

- порушення строків розгляду заяв щодо відведення земельних ділянок;

- порушення строку видачі державного акта на право власності на земельну ділянку [4].

Слід зазначити, що ні Кодексом України про адміністративні правопорушення, ні Кримінальним кодексом України не передбачено відповідальність за наступні порушення земельного законодавства: укладання угод з порушенням земельного законодавства;

ухилення від державної реєстрації земельних ділянок та подання недостовірної інформації щодо них; порушення строків розгляду заяв щодо виділення земельних ділянок [5; 6]. Разом з цим передбачено кримінальну відповідальність за порушення, що не визначені в статті 211 Земельного кодексу України (Далі – ЗКУ), а саме за: незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель; безгосподарське використання земель.

У статті 156 ЗКУ визначено підстави відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, зокрема, відшкодовуються збитки, заподіяні внаслідок:

- вилучення (викупу) сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для потреб, непов'язаних із сільськогосподарським і лісгосподарським виробництвом;

- тимчасового зайняття сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для інших видів використання;

- встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок;

- погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників;

- приведення сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників у непридатний для використання стан;

Здійснено аналіз стану правових норм визначення заподіяної шкоди земельним ресурсам у результаті порушень законодавства про охорону земель. Проаналізовано результати здійснення державного контролю за використанням та охороною земель. Запропоновано методологію визначення порушень, які завдають шкоди земельним ресурсам, а також заходи щодо вдосконалення державної політики у галузі охорони земель.

It is analyzed the state of legal norms of definition the damages to land resources as a result of breaking the land protection law. It is analyzed the results of state supervision of lands' using and protection. It is offered the methodology of violation's determination which damages the lands resources and measures concerning improvement of state policy in a branch of land protection law.

д) неодержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки.

А статтею 157 ЗКУ встановлено, що відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам здійснюють органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, які використовують земельні ділянки, а також органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, діяльність яких обмежує права власників і землекористувачів або погіршує якість земель, розташованих у зоні їх впливу, в тому числі внаслідок хімічного і радіоактивного забруднення території, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами і стічними водами. Зазначено, що порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі й землекористувачам встановлюється Кабінетом Міністрів України [4].

Бюджетним кодексом України передбачено, що стягнення за шкоду, заподіяну порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища внаслідок господарської та іншої діяльності, зараховуються до державного та місцевих бюджетів [1].

Рядом постанов Кабінету Міністрів та іншими нормативними документами за окремі порушення законодавства про охорону земель встановлено відповідний порядок нарахування заподіяної шкоди, зокрема, внаслідок: самовільного зайняття земельних ділянок; використання земельних ділянок не за цільовим призначенням; зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу; забруднення земель хімічними речовинами, їх засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами. Також передбачено нарахування збитків за погіршення якості ґрунтового (земель) покриву та інших корисних властивостей земельних ділянок або приведенням їх у непридатний для використання стан, а також за непроведення робіт з рекультивації порушених земель [8; 9; 10; 11; 12].

Разом з цим за окремі порушення законодавства про охорону земель, які безпосередньо впливають на стан земельної ділянки, нарахування завданої шкоди або збитків не здійснюється, а саме за: розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель; порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням; знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень; відхилення від затверджених в установленому порядку проектів землеустрою; використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва без затверджених в випадках, визначених законом, проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь; безгосподарське використання земель, якщо це спричинило тривале зниження або втрату їх родючості, виведення земель з сільськогосподарського обороту, змівання гумусного шару, порушення структури ґрунту.

На **рис. 1** показано динаміку кількості фактів виявлення Держземінспекцією окремих (із зазначених вище) порушень законодавства про охорону земель у період 2008-2011 років [2].

Рис. 1. Динаміка кількості фактів виявлених окремих порушень законодавства про охорону земель протягом 2008-2011 років

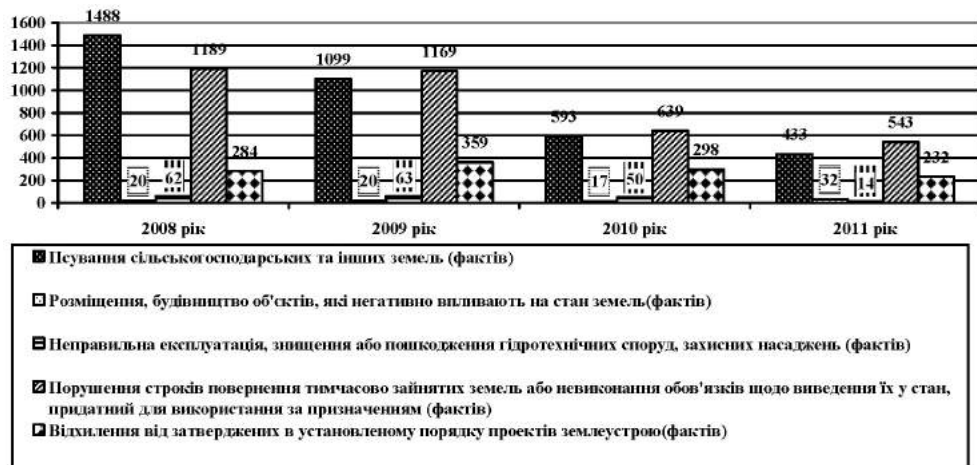
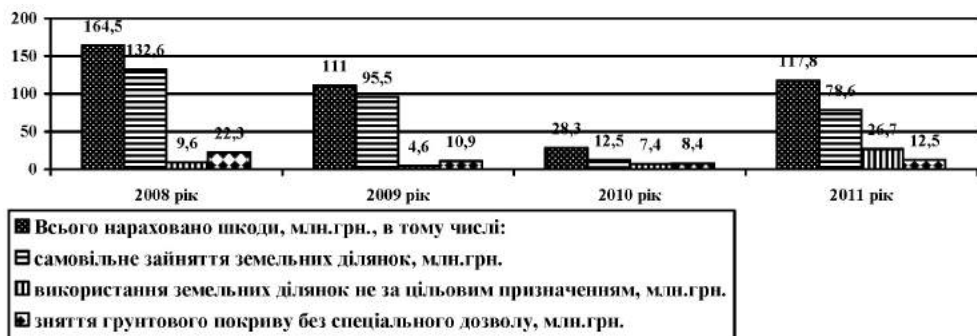

Рис. 2. Розміри нарахованої шкоди внаслідок виявлених Держземінспекцією порушень законодавства про охорону земель, млн. грн.

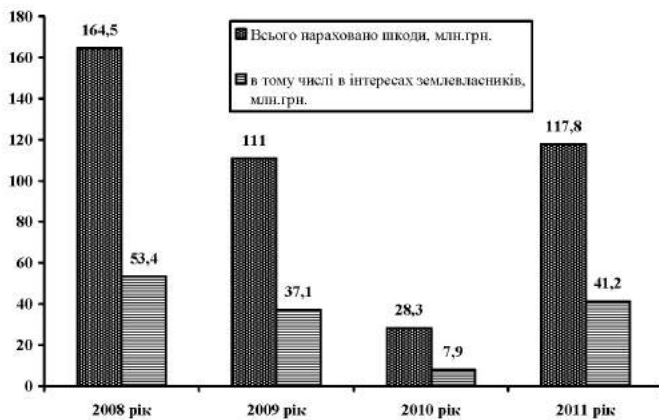

Незважаючи на те, що виявлені порушення негативно впливають на стан земельних ресурсів, а в окремих випадках призводять до їх втрати, органами Держземінспекції шкода або збитки не нараховувалась, а лише застосувались адміністративні стягнення (штрафи) до порушників. Причиною такого стану є відсутність затвердженого в установленому порядку методологічного забезпечення нарахування заподіяної шкоди земельним ресурсам за вищезазначені порушення. За попередніми підрахунками (згідно з існуючими методиками розрахунку шкоди щодо схожих порушень), виявлені порушення завдали шкоди земельним ресурсам на суму понад 8 млрд. грн. або майже 2 млрд. грн. у рік. Фактично завдана шкода не нарахована, а більшість порушень залишаються не усунуті.

Despite the fact that the violations have a negative impact on the lands' state, and in some cases lead to their loss – by the State Land Inspection harm or damage wasn't calculated, but only the administrative penalties (fines) for violators was used. The reason of such a condition is the lack of approved thinner to the established methodological support of calculation of damage caused to the land resources for the violations above. According to preliminary calculations (according to existing methods of calculating of harm for similar violations) violations caused harm to land resources worth over 8 billion hryvnias, or about 2 billion hryvnias per year. In fact, the harm has not been assessed and the majority of violations are not still eliminated.

На **рис. 2** відображено показники нарахованої шкоди щодо виявлених Держземінспекцією порушень законодавства про охорону земель відповідно до методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу у період з 2008 по 2011 роки [2].

Рис. 3. Питома вага нарахованої шкоди, заподіяної земельним ресурсам в інтересах землевласників

Як видно з рис. 2, найбільша кількість виявлених порушень законодавства про охорону земель, за якими нараховувалась шкода, – це самовільне зайняття земельних ділянок. Загальна сума заподіяної шкоди, нарахована Держземінспекцією за чотири роки, становила 421 млн. грн. Слід зазначити, що різниця показників нарахованої шкоди по роках пов'язана з переборами в роботі органів Держземінспекції у зв'язку з реалізацією заходів щодо їх реорганізації. Кількість порушень, що спричиняють шкоду, значно більша, але їх виявлення залежить від налагодженої роботи інспектуючих органів у галузі контролю за використанням та охороною земель, а також методологічного забезпечення цього процесу.

Слід зазначити, що заподіяна земельним ресурсам шкода нараховувалась як в інтересах держави та громад (за скоєні порушення на землях державної й комунальної власності), так і в інтересах землевласників (за порушення, скоєні на землях приватної власності). На рис. 3 відображено питому вагу розмірів нарахованої шкоди в інтересах землевласників протягом 2008–2011 років.

У третині випадків шкода нараховувалась за виявлені порушення на землях приватної власності, тобто в інтересах власників цих земель. У свою чергу власники земельних ділянок лише в окремих випадках спрямували отримані кошти на вжиття заходів щодо охорони земель. Таким чином, відносно об'єкта (земельної ділянки), якому заподіяно шкоду, не вживається належних заходів щодо його відновлення й охорони.

In a third part of the cases the harm was calculated for violations found on the lands of private property, that's in the interests of these lands' owners. At the same time the landowners only in rare cases directed received money on taking action for the protection of land. Therefore, there are no actions taking for recovery and protection of the object (land), which was harmed.

Висновки і пропозиції. Здійснений аналіз дозволяє зробити висновок, що поняття **збитки, шкода, втрати** в земельному законодавстві не систематизовано. За окремі види порушень законодавства про охорону земель, внаслідок яких погіршуються якісні властивості землі, у законодавстві передбачено лише адміністративну відповідальність. У державному бюджеті відсутні необхідні для здійснення заходів з охорони земель кошти. Економіка країни втрачає ресурсний потенціал у зв'язку з прогресуючими процесами деградації земель. У державі відсутні важелі впливу на негативну тенденцію споживацького відношення до земельних ресурсів.

Conclusions and suggestions. *The analysis allow to make suggests that the notions – damage, harm, loss are not systematized in the land law. For certain types of violations of the land protection legislation, which cause deteriorating of quality properties of the lands, there are only administrative responsibility. In the state budget there is no money needed for doing measures about protection the lands. The state economy is losing the resource potential due to the progressive processes of land degradation. There are*

no ways of influence on the negative trend of consumer attitude towards the lands in the country.

Оскільки згідно з Конституцією України земля є об'єктом права власності українського народу та основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, власники земельних ділянок повинні нести відповідальність за збереження якісних показників землі (об'єкта власності) перед державою, а землекористувачі (орендарі) перед власниками.

На думку автора, визначення відповідальності в галузі використання й охорони земель має базуватись на принципах послідовності й прозорості та мати суттєві економічні санкції. Застосування санкцій до порушників законодавства про охорону земель економічного характеру повинно мати завершеність дії – використання отриманих фінансових ресурсів безпосередньо для реалізації заходів щодо охорони земель.

The author believes that the responsibility's definition in the sphere of use and protection of lands should be based on the principles of consistency and transparency and to have significant economic sanctions. Applying the sanctions to the violators of the land protection legislation which have an economic character must have the perfection of action – the exploitation of financial resources directly to implement the measures to protect lands.

Тому з метою вдосконалення системи реалізації державної політики в галузі використання й охорони земель пропонується вживання певних заходів.

По-перше, за вищенаведеною логікою слід формувати і понятійний апарат наслідків, і відповідальності за порушення Земельного законодавства, зокрема, необхідно здійснити розподіл порушень на два основні типи: перший – порушення встановленого законодавством порядку регулювання земельно-правових відносин, а другий – порушення встановлених правил, спрямованих на забезпечення раціонального використання землі як природного ресурсу, що безпосередньо впливають на еколого-економічні процеси в державі. Враховуючи такий розподіл, необхідно визначити ступінь відповідальності порушника та належність правопорушення до норм Кримінального, Адміністративного та Цивільного законодавства. Щодо порушень, які мають ознаки першого і другого типу одночасно, то підхід з визначення ступеня відповідальності та санкцій до порушників повинен передбачати повну ліквідацію наслідків порушення. Особливістю визначення належності правопорушення до того чи іншого типу повинні стати ознаки дій порушника як суб'єкта суспільно-правових відносин (громадянина, посадової особи, суб'єкта господарювання та ін.), а також наслідки, спричинені цим порушенням.

По-друге, виходячи з побудови такої класифікації порушень земельного законодавства потребує систематизації та вдосконалення методологія визначення розмірів збитків і заподіяної шкоди як економічних складових. Незважаючи на дискусійний статус у законодавстві понять «шкода» і «збитки», стосовно порушень земельного законодавства вони можуть чітко визначати характер їх наслідків. Тому правильно було б розрізнити поняття «шкода» і «збитки» за такими ознаками: **шкода** це – розмір компенсації за зменшення (погіршення) якісних властивостей земельної ділянки, заподіяних порушенням земельного законодавства, а **збитки** – понесені втрати у вигляді недоотриманої вигоди, спричиненої обмеженням прав землевласника і землекористувача по відношенню до земельної ділянки у результаті порушень. Особливістю такої систематизації є те, що спричинені порушенням земельного законодавства збитки сплачуються безпосередньо землевласнику або землекористувачу, а заподіяна шкода – державі. Принциповою позицією при цьому має стати цільове використання коштів від заподіяної шкоди земельним ресурсам – виключно на заходи з охорони земель, у тому числі й на земельній ділянці, якій заподіяна шкода.

Secondly, based on the construction of such a classification of violations of the land legislation it requires the systematization and improvement of the determination of methodology of losses and caused damage, as economic components. Despite on the

controversial law status the concepts of «harm» and «loss» according to the violations of the land legislation, they can clearly identify the nature of their effects. Therefore it would be correct to distinguish the concept of «harm» and «loss» because of the following features: harm is amount of the compensation for decrease (worsening) of qualitative properties of the land caused by the breach of land legislation, losses is incurred costs as lost of benefits caused by restriction of the rights of the landowner and the land user according to the land as a result of violations. The feature of this systematize is the fact that, losses caused by the breach of land legislation are paid directly to the landowner or land user and caused harm are paid to the state. A principal position, in this case, should be a proper use of funds from the damage caused to the land resources – only on measures for the protection of land, including the land on which the loss or damage was caused.

Щодо втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва, то їх належність у вищезапропонованій системі криється в самій природі підстав нарахування таких втрат: це безповоротне вилучення земельного чи лісового ресурсу. У тому випадку, коли в результаті порушення законодавства про охорону земель відбулась повна втрата земельного чи лісового масиву, кошти сплачуються порушником у повному обсязі та спрямовуються виключно на фінансування заходів з охорони земель.

По-третє, з метою запровадження однакових умов для оцінки ступеня порушення земельного законодавства необхідно встановити обов'язкове нарахування заподіяної шкоди в результаті:

- розміщення, проектування, будівництва, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель;
- порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням;
- знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень;
- використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва без затверджених у випадках, визначених законом, проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозміни та впорядкування угідь;
- відхилення від затверджених в установленому порядку проектів землеустрою;
- безгосподарського використання земель, якщо це спричинило тривале зниження або втрату їх родючості (погіршення якості земель), виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту.

Thirdly, in order to establish the same conditions for assess the degree of violation of the land legislation it is necessary to establish a mandatory calculating of the harm caused as a result of:

- *location, design, construction, implementation of the objects that affect the status of the land;*
- *violation of terms of returning the temporarily occupied land or neglect to bring them into a condition suitable for the intended use;*
- *destruction or damage the erosion and waterworks, protective plantations;*
- *use of agricultural land for agricultural commodity production without approved as prescribed by law, land management projects that provide environmental and economic assessment of crop rotation and manage wetlands;*
- *deviation from the established procedure approved land management projects;*
- *wasteful use of lands that caused a lasting decrease or loss of fertility (land degradation), withdrawal of land from agricultural production, washout humus layer of soil structure.*

По-четверте, встановити науково обґрунтовані критерії оцінки ступеня погіршення якісних показників сільськогосподарського призначення для відповідних природно-кліматичних зон та розробити

методику нарахування заподіяної шкоди в результаті погіршення якості земель та їх псування.

In the fourth, to establish scientifically based criteria for assessing the degree of deterioration of quality indicators for agricultural purposes for the corresponding natural-climatic zones and to develop a methodology of calculating the harm caused as a result of land degradation and spoilage.

По-п'яте, внести зміни до бюджетного законодавства щодо концентрації коштів від штрафів, заподіяної шкоди, втрат сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва, що нараховані в результаті порушень законодавства про охорону земель на спеціальному рахунку державного бюджету з метою забезпечення їх цільового використання для охорони земель.

Fourthly, to make changes to the budget legislation on the concentration of funds from fines, caused harm, losses of agricultural and forestry production that accrued as a result of violations of land protection legislation on the special account of the state budget in order to ensure their proper use for land protection.

Вважаємо, що реалізація запропонованих заходів дасть змогу збалансувати економічні інтереси між державою, власниками земельних ділянок та землекористувачами, що ґрунтуються на прозорій, зрозумілій для всіх системі відповідальності за порушення законодавства про охорону земель. І головне – це дозволить отримати додаткові джерела фінансування для реалізації державної політики з охорони земель обсягом понад 2 млрд. грн.

We believe that implementation of the proposed measures will help to balance the economic interests between the government, land owners and land users, based on a transparent, understandable to all system of liability for violation of the land protection legislation. And the main thing is that it will provide additional funding for the implementation of public policy for the protection of land with a volume of over 2 billion hryvnias.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бюджетний кодекс України (прийнятий Верховною Радою України 08.07.2010 № 2456-VI) // Офіційний вісник України від 13.08.2010 № 59. – С. 9. – Ст. 2047. – Код акту 52296/2010.
2. Веб джерело – Офіційний сайт Державного агентства земельних ресурсів. - http://www.dazru.gov.ua/terra/control/uk/publish/printable_article?art_id=131639
3. Закон України «Про охорону земель» (прийнятий 19.06.2003 № 962-IV) // Офіційний вісник України від 01.08.2003. – № 29. – С. 9. – Ст. 1431. – Код акту 25799/2003.
4. Земельний кодекс України (прийнятий Верховною Радою України 25.10.2001 № 2768-III) // Офіційний вісник України від 30.11.2001 № 46. – С. 1. – Ст. 2038. – Код акту 20473/2001.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення (прийнятий Верховною Радою УРСР 07.12.1984 № 8073-X) // Відомості Верховної Ради УРСР від 18.12.1984 № 51. – Ст. 1122.
6. Кримінальний кодекс України (прийнятий Верховною Радою України 05.04.2001 № 2341-III) // Офіційний вісник України від 08.06.2001 № 21. – С. 1. – Ст. 920. – Код акту 18825/2001.
7. Кривов В.М. Екологічне землекористування лісостепу України. Проблема охорони ґрунтів. – Київ: Урожай, 2008. – С. 266.
8. Наказ Міністерства охорони навколишнього середовища України «Про затвердження Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства» № 171 від 27.10.97 // Офіційний вісник України від 21.05.1998. № 18, стор. 109, код акту 5273/1998.
9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Методики визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу» від 25.07.2007 № 963 // Офіційний вісник України від 06.08.2007 № 55. – С. 31. – Ст. 2221. – Код акту 40547/2007.
10. Постанова Кабінету Міністрів України «Про розміри та Порядок визначення втрат сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню» (прийнята Кабінетом Міністрів України 17.11.1997 № 1279) // Офіційний вісник України 1997 р. № 47. – С. 40. – Код акту 4355/1997.
11. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам». – Веб-джерело – Офіційний сайт Верховної Ради України – <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/284-93-p>.
12. Постанова Кабінету Міністрів України від 17.12.2008 № 1098 «Про визначення розміру збитків, завданих унаслідок не проведення робіт з рекультивациі порушених земель». – Веб-джерело – Офіційний сайт Верховної Ради України <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1098-2008-p>.
13. Сохнич А.Я. Проблеми використання і охорони земель в умовах ринкової економіки. – Львів: НВФ «Українські технології», 2002. – 252 с.
14. Шульга А.М. Проблеми кримінальної відповідальності за земельні правопорушення // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – Харків. – 2001. – Спецвипуск. – С. 153 – 158.